

ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА
* БІБЛІОТЕЧКА *

ДР ВАСИЛЬ ПАЧОВСЬКИЙ

Срібна
ЗЕМЛЯ



Тисячоліття
Карпатської України

„ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕЧКА”.
КНИЖКА 1.

Випуск: 145

Др. Василь Пачовський

СРІБНА ЗЕМЛЯ

ТИСЯЧОЛІТТЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Нарис історії з мапою.



Друге, не змінене видання.
Накладом В-ва "ГОВЕРЛЯ" —
Нью-Йорк 1959 З.Д.А.

diasporiana.org.ua

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Для збереження пам'яті Автора та його праці – ми рішили перевидати цю книжку якраз у час двадцять років з дня проголошення Карпатської України самостійною державою, що сталось було в березні, у Хусті, 1939 року.

І хоч, на жаль, не довго вдержалася самостійність Карпатської України, то сам факт такого проголошення Союзом 'Срібної Землі' є доказом чого Закарпаття бажало!

Правда, не встоялись довго і мадярські окупанти, бо вже навесні 1945 р., прийшли московсько-комуністичні "визволителі" і приєднали Закарпаття до тзв. УССР, але, ми віримо, що настане вкоротці справжнє визволення всієї України від московського окупанта!

Д-р М. Сидор-Чарторийський

Обгортва Юрія Сінгалевича

СРІБЕРНИЙ ДЗВІН

(Фрагмент поеми).

Ой, дзвін дзвонить, місяць сходить,
Срібна Русь у світлі грає;
Де ударить його голос,
З-під землі Русь викликає.

Ой, дзвін дзвонить, робить чуда,
Глухі чують, сліпі бачуть,
Німі стануть говорити —
А відступники заплачуть...

Звідки ж в нього така сила?
Звідайтесь в Богоревиці*) —
Тут дзвонив він сімсот років
Під землею у темниці.

Як на Русь орда летіла,
Його скрили перед нею —

*) В Богоревиці на Закарпатті добуто 1917. р. срібний дзвін із часів Ярослава Мудрого. Мадяри завезли його до Братислави та розбили. Я зложив поему „Сріберний дзвін“, яка була дуже популярна серед молоді 1920—30 рр.

А й всі люди тут пропали,
Дзвін лишився під землею.

Третій рік війна велика
Яла кровцю людську пити —
Підійшов він, як заклятий,
З-під землі народ будити!

Кінь біг полем та й ударив
В дзвін сріберний копитами —
Яв дзвонити срібний голос
Понад сонними полями:

Вчули люди, що дзвін дзвонить,
Хто жив, біг і дивувався:
Цілий срібний дзвін великий
Серед поля звідки взявся?

Цілий срібний, руський напис,
Сяє жовто в день погідний —
А під бурю з хмар синіє,
Як блакитний стяг наш рідний!

Цілий срібний, руський напис,
Рік за князя Ярослава:
Тисяч тридцятий четвертий —
Ось де люди — наша слава!

Ярослав, наш князь великий,
З Києва слав Уграм зятя —
Та заслав той дзвін сріберний
Срібній Руси Закарпаття!

Настя, дочка Ярослава,
Йшла до Угрів за Андрія —
Привезла той дзвін сріберний,
Ясний, чистий, як лілея.

Привітав народ царівну
Серед співу та „веселля” —
Як зронила віще слово
Через злото ожерелля:

— „Срібна Русе — прийми в дарі
Дзвін сріберний Ярослава —
Нехай дзвонить, поки буде
Гомоніти Твоя слава!

— „Як загубите ту славу,
Не дай, Боже, в чужім полі —
Дзвін дзвонити перестане
І зівянете в неволі.

— „Буде ждати, аж повстане
Нове горде покоління —
І тоді він знов заграє,
Повен блиску та проміння”!

Ось він дзвонить: Тисяч років
Тому ми тут панували,
Де дзвеніла наша слава,
В церкві срібні дзвони грали!

„Де дзвеніла наша мова,
Наші ниви золотіли —
Наші городи та села
Виногородами леліли!”

— — — — —
Ось він дзвонить — сонце сходить,
Срібна Русь у світлі грає —
Дззін свободи чуда діє,
Наша слава оживає!

Ужгород, 1921 р.

КРАЙ І ЛЮДИ

* Апотеоза Срібної Землі. Географічні відносини. Населення й освіта. Господарство й багатство краю.

Чи є краща земля, як Карпатська Україна?

Оперезали її високі гори сині, обмаїли зелені ліси, закосичили винниці з золотими виноградами, а річки сріберні опоясали блакитними стрічками.

Така вона красна та Срібна Україна!

А як уліті леліє красою до золотого сонця, а восени красується різноцвітним листям дерев під лазурним небом — то ані на папері не списати, ні в пісні проспівати!

На колінах молюся Богові старинною колядкою: „Сійся, родися жито-пшениця на Україні для Закарпаття, радуйся, Срібная Земле!..”

*
**

Карпатська Україна, недавня Підкарпатська Русь, займає пояс землі по тому боці Карпат Срібної Землі від Спишу над Дунайцем аж до Семигороду за Білою Тисою. Ціла країна складається з гористої півночі, узбіччя Карпат, заліснених листястими деревами, та з південної родючої рівнини

високої на 105—120 м над поземом моря. Гори тягнуться вдовж гряниці Галичини великою смугою піщаників, що творить гірські пасма: західний і східний Бескид з верховиною, Полонина Руна та лісні Карпати з Мармароською Полониною, з якої підноситься найвища гора Говерля, 2.058 метрів висока. На південь від Говерлі на межі з Румунією стремить гора Піп Іван, на заході Близниця. Збіччя гір порослі густими лісами, найбільше буковими, а на верховинах розіслалися густі бори частинних дерев. В тих лісах і борах розкриваються великі незарослі прогалини, „полонини“, дуже придатні на пасовиська. Найбільше їх у мукачівській і мармароській окрузі, де вони лежать 1500—1600 м над рівнем моря. В тому карпатському хребті є сім перелазів, або плаїв, а саме: татарський коло Ясіня, верецький коло Верецьких, ужоцький коло Ужока, руський коло Руського, дуклянський коло Дуклі, орловський коло Орлова. Через оці плаї ведуть дороги до Галичини, а п'ятьома з них пробігають залізниці з наддунайської низини до Галичини й назад. Межи тим луком Карпат і родючою низиною тягнуться на сході вулканічні гори Вигорлят. На їх верховинах поросли букові й дубові ліси, а знову на південних узгір'ях тягнуться винниці, сади та пільні ниви.

Під ними простягається родюча рівнина, перерізана гірськими потоками і срібними річками: Торисею, Тополею, Ордавою, Ляборцем, Ужем, Латорицею, Боршовою, Великою рікою, Терebleю й Терешвою, що всі вливаються до пограничної ріки — Тиси. Тиса починається на сході двома джерелами, вони творять два відпливи: на півночі Чорну, на сході Білу Тису, що зливаються в Усті

біля Рахова в одну ріку, яка скручує на захід і збирає всі річки та пливе до Дунаю, а з ним до Чорного моря.

Ці річки відзначаються незвичайною прудкістю, що побіч краси та чистої води мають величезну стихійну силу, яка чинить на провесні велику шкоду, замість творити електричні стації, порушати водні млини та тартаки, які може поставити в своїй державі освічена людність.

Підсоння помірковане, але немає тут великих холодів узимі, та влітку не трапляються великі спеки. На долині вегетативна доба триває 240 днів річно. Дощі падають пересічно 150 днів у році, й вони йдуть напровесні, в червні та восени, коли їх треба в земельному господарстві. В горах дощі йдуть частіше з користю для пасовиськ на полонині. Великі вітри віють 12—25 разів на рік, але вони тепліші, як на північному узбіччі Карпат. Пересічна річна температура на долах +8.8 Ц., пересічний річний опад 798 мм. Клімат на долах лагідний, дозволяє плекати шляхотні овочі, а на південних схлонах головню винну лозу.

Простір Карпатської України займає 12.617 кв. км. Якщо долучать українські землі східньої Словаччини, то ця країна буде мати 16.000 кв. км. Адміністраційно поділено всю Карпатську Україну на чотири повіти, що зветься жупами, а саме: ужгородська, мукачівська, берегівська та мармароська, з якої частину зі столицею Мармарош Сиготом прилучено до Румунії. Головним містом Закарпаття це Ужгород, що лежить над річкою Ужем на гряниці Словаччини. Має старовинний замок, княжий град, де тепер є семінарія, церкву катедральну, василіянський монастир

і єпископську палату. З нових будівель кращий жупанський дім та Народній Дім, окрім кількох костелів, церков і синагог. Зі шкіл є там три реальні гімназії та міські й фахові школи. Число мешканців 27.000. Друге місто над Латорицею Мукачів (20.000) з замковою горою, де є славний Василіянський монастир. В місті є Закарпатський музей і тютюнева фабрика. Третє місто є Хуст (18.000), теперішня столиця Карпатської України, що має руїни старовинного замку на горі, овіяні легендарними переказами. В історії згадується про нього вже за часів київського князя Всеволода Ярославича 1091. р., тоді вже він збирає всю людність Мармарошу в своїх укріпленнях підчас нападу ворогів. Серед народу дотепер доховалася казка, що під його замком спить руська царівна, Настя Ярославна, яка будиться на свят-вечір і сокотить скарбів Срібної Руси, зібраних у 12 кадях під цим замком у підземеллі. Четверте місто Берегово (15.000), що має герб Галичини, льва на синьому полі. Всі три останні міста мають державні гімназії й міські школи. Поза ними на українському Закарпатті лежать міста Гуменне, Пряшів, Бардіїв і Любomla на Словаччині, а Мармарош Сигіт у Румунії.

Населення Карпатської України після статистики 1930. р. виносило 725.357, що становить на 1 кв. км 57 осіб. Національний склад людности доказує, що Карпатська Україна це чисто українська земля. На повище подане число людности припадає 450.925 душ на Українців, це є 62.17%, а як додамо до них 67.000 Українців, що живуть на Словаччині, то ми мали б 540.000 українського населення після урядової статистики. Але на Словаччині записано понад 100.000 Українців за Словаків,

то 1930 р. жило в ЧСР. 650.000 Українців. Побіч 62.17% Українців припадало 15.96% на Мадярів, 13.10% на Жидів, а 4.76% на Чехів.

Справа освіти за мадярських часів стояла погано, бо всі школи були мадярські окрім церковних, ведених українською мовою, тимто 80% душ було неграмотних. За чеського панування в р. р. 1927—1930 неграмотних було 50.1%.

Статистика з 1931/32 р. виказує ось яке відношення в процентах:

| | укр. шкіл | учнів |
|--------------------|-----------|-------|
| Вселюдні школи | 60,5% | 65,6% |
| міські (виділові) | 47,0% | 50,9% |
| середні | 44,4% | 54,0% |
| учительські семін. | 75,0% | 76,1% |
| фахові школи | 40,0% | 48,9% |

Найбільший відсоток учнів є в учительських семінаріях і у вселюдних школах, потім ідуть середні школи, вкінці фахові — та число українських шкіл замале з огляду на число українців.

Поруч шкіл ширять освіту освітньо-культурні товариства. Статистика 1931 р. виказує, що читалень у Карпатській Україні було: сільських 51, Т-ва Духновича 274, „Просвіти” 111, чеських 10, словацьких 4, мадярських 45, німецьких 7, інших 13.

Бібліотек було: сільських 413, Т-ва Духновича 248, „Просвіти” 191, чеських 11, мадярських 51, німецьких 7, інших 22.

Театральних гуртків: сільських 3, Т-ва Духновича 155, „Просвіти” 55. Орхестр: сільських 4, Духновича 38, „Просвіти” 8, чеських 17. Хорів: Духновича 44, „Просвіти” 18. Викладів: сільських 308, Духновича 304, „Просвіти” 904.

Українське товариство „Просвіта“ мало 1936 року вже 233 читальні й „Руський Театр“, що працював від 1921—1930 р. „Просвіта“ видала 120 книжок і 10 томів щорічного „Наукового Збірника“. Видавала до 1932 р. дитячий журнал „Пчілка“, а від 1933 популярний місячник „Світло“. Має в Ужгороді „Народний Дім“ міліонової вартости.

Москвофільське товариство ім. А. Духновича, куди краще підпиране чеською владою, — має 297 читалень (а в Пряшівщині 37). В Ужгороді має „Народній Дім“, а в краю 17 таких домів, з яких найкращий у Севлюші. В 1928—32 рр. видавало Т-во журнал „Карпатській Свѣтъ“. Товариство „Шкільна Поміч“ вело 4 інтернати для шк. молоді, в Ужгороді 2, в Мукачеві й у Берегові 1, та зорганізувало велику друкарню.

Якщо йде про пресу в Карпатській Україні, то в українській мові появилися в 1936 р. тижневики 3, двотижневики 1, місячники 10, інші 6, разом 23. В 1938. р. став виходити щоденник „Нова Свобода“.

Сільське господарство обумовлене поділом на гори й низину. Гори надаються до годівлі худоби й овець, доли до розвитку хліборобства. Орна рілля, сіножаті, сади, городи, винниці, пасовиська й полонини займають 45%, а ґрунти під лісом, водою з неужитками займають 55% простору. Головним плодом у сільському господарстві Карпатської України це картоплі й пшениця, щойно в дальшому жито й овес. Значною ділянкою сільського господарства є садівництво, розвинене досить поважно. Карпатська Україна це країна сливок і яблунь, на дальшому місці стоять груші й горіхи та черешні. Поважною віткою сільського гос-

подарства це виноградництво, розвинене на півдні краю. Площа винниць 1936 р. займала 4.411 га; з одного гектара винниці продуковано 46.4 гектолітрів вина, загалом 194.587 гектолітрів вина.

Важною ділянкою господарства є плекання тютюну, якого управі пособляють добре підсоння й інші природні умовини. Те саме відноситься до пасічництва, доволі розвиненого на Закарпатті. Але основою доходу й багатства на підгір'ю й у горах — це плекання рогатої худоби, а в дальшій черзі безрог. Передове місце займає худоба, по ній вівці та безроги, що їх мясо вивозили масово в різні околиці Чехословаччини. Треба ще ствердити, що зріст збіжевої продукції поступає скоріше, як зріст населення. Окреме місце займають у Карпатській Україні ділянки садівництва та виноградництва.

Карпатська Україна є краєм хліборобським, тимто дуже важною справою є **земельна проблема**. Господарства дрібні переважають на всій території, але великі господарства займають 1/3 площі, бо великі господарства понад 30 га займають 36% усієї сільсько-господарської ріллі. Для земельної реформи виділено на Карпатській Україні 46.268 га. Вдійсності розпроділу землі потребує 1/5 халупничих господарств, та між нових набувців розділено за час від 1920—1932 всього 22.031 га, то є 47.6%. При парцеляції створено 27 більших господарств, які дістали 2.958 га. Остало ще 52.4% нерозпарцельованої землі, які належить розпарцелювати між продуктивні господарства краю з огляду на державні потреби.

Підземні багатства Карпатської України становлять поклади камінного вугілля, як основа роз-

витку промисловости, а в зв'язку з рудами стануть основою багатства країни.

Перше місце займає залізна руда, за нею манганова, оловяна, срібна й золота, які ждуть ще на дослід і правильне хіснування. Покищо багатство краю становить копальня соли, що доставляє для ЧСР 85 вагонів денно. Друге місце займає нафта, третє 234 джерел мінеральних, лікувальних вод у 98 місцях, які чекають, як усе підземне багатство, на відповідні умовини й добрих фахівців.

З сільсько-господарського промислу замітні 633 млинів, що з них кожний меле в пересічі 418 сотнарів пшениці, 128 сотн. жита, та 103 сотнари іншого збіжжя на рік. Крім цього є 16 більших горілень, browарів і 6 більших молочарень. З кустарних виробів замітні: деревляні речі, мережива та вишивання, полотно, сукно з вовни та гончарські вироби.

Кооперація розвинена поважно, загалом є 489 кооператив, що об'єднують 80.353 членів.

Основою до розвитку **торговлі** та **промислу** є сітка залізничних і битих шляхів. Залізниці мають коло 600 км. довжини, биті шляхи 2000 км. Через гори проходить до Карпатської України з Галичини 5 залізничних шляхів, тобто з Ясіня до В. Бичкова, з Лавочного до Батііва, з Ужока до Чопу, з Мезолаборчу до Гуменного, з Орлова до Пряшева. Три перші зв'язує позовжний залізничний шлях, що йде з Чопу до Мармарош Сиготу, але він потягнений малярськими оселями від Чопу до Берегова буде перерваний на яких 130 км. при коректурі границь. Тимто треба простого залізничного получення Пряшова з Хустом. Ці всі шляхи мають першорядне значіння для України, бо вони

в'яжуть наші землі по цей бік Карпат із наддунайською низиною та середньою Європою.

Віденським присудом дня 2 листопада 1938 р. обрєно територію Закарпаття дуже болучо, але очищено його з мадярських і жидівських мешканців, що заселювали відпавші три міста: Берегово, Ужгород і Мукачів. З 1,600.000 гектарів території відпало 152.300 га. Сіл було 485, відпало 118 — остало 367. Населення було 820.000 відпало 173.000. Дораховуємо 20.000 втікачів молоді з відступленої мадярської території — то теперішнє населення Карпатської Держави можна устійнити на **660.000** без сподіваних повітів із Пряшівщини. З цієї цифри припадає на **Українців 525.000**, на Жидів 60.000, на Чехів 31.000, на Мадярів 17.000, на Румунів 15.000 і на Німців 12.000.

Карпатська Україна має проте великі можливості розвитку. Сільське господарство може стати основою існування народніх мас. Широко розвинений промисл на основі покладів вугілля та всіляких руд дасть працю робітникам. Зорганізована торгівля може наладати закуп і збут у краю, та експорт за гряниці. Розгорнута кооперація виключить від торгівлі, промислу та грошообігу зайві, головно жидівські чинники й віддасть керму господарських справ у руки народу, що його освіта переробить у громадянство, свідоме своїх національних і державних завдань.

ПІД ВЛАДОЮ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Українська етнічна більшість. Автохтонство Українців. Прихід Угрів. Князь Лаборець. Під київськими князями.

Українці Карпатської України звалися офіційно Русинами. Вони розділяються на три племена, відповідно до племінного поділу гірняків у Галичині. Зі сходу до ріки Терєблї сягають Гуцули, від Терєблї до Лаборця Бойки, від Лаборця до Попраду Лемки. Та етнографи ділять їх на чотири групи, після топографічного заселення країни. На горах живуть Верховинці в комітатах: мармароськім, берегівськім, ужгородськім. На рівнині Долиняни, які живуть на низах цих трьох комітатів і в сукмарській, угочанській і соболчанській окрузі. На заході на низах живуть Крайняки, в землинському, сараському й абаупському комітаті, а Спішаки в горах у спиському комітаті.

Мова їх це карпатське піднаріччя трьох віток червоноруського наріччя української мови. В характері **лемків** проявляється старовинне привязання до **гір, де** вони осіли, як давнє плем'я осілої української раси. Там заховалися найстарші колядки та щедрівки, принесені зі сходу, про початок світа зі світоглядом індійської трійці — цей

світогляд закаменів у традиції їх, як залишка трипільської культури. Осередне плем'я **Бойків** захоувало незвичайну здібність до організації, добути ще за часів боротьби з ордами, що вдиралися в українські землі. Бойки перейняли цю здібність з племенами української раси від Готів, що передали Українцям змісл до групової організації, військової й торговельної спілки. Нахил до організованости помітно виказують вони на вільній землі в Америці, де так звані Угрорусини творять одностайне тіло, спосібне до фінансової кооперації.

Третє плем'я — **Гуцули** виявляють всі прикмети старовинної культури, склонні до уживання, розсипної індивідуальности, заховують старовинні звичаї та вірування, показують на своїх артистичних виробках і декоративних строях вплив геленської культури, який живе, як заціліла серед них прикмета мистецької творчости, в кожній ділянці життя.

Всі ті здібності всіх трьох племен виявлялись би серед повного добробуту нації, який може створити їм тільки власна держава.

Тепер ті прикмети, забиті нуждою, створеною довгою мадярською неволею, яка віддала ціле населення Українців у руки жидівських лихварів, що захопили всі недвижимості в своє посідання. По селах на Закарпатті вони захопили не тільки землю, але й хати та худобу, та й винаймають їх за тяжку оплату давній оселій людности. Через те та людність тілесно скарловатіла й стала невігласом у духовій ділянці та не вкладає нічого свіжого до культури нації. Та вона доховала старовинні пісні, звичаї та вірування з прадавніх, передісторичних часів, а на сході прекрасний орнамент давнього

поганського культу, принесений зі старовинної правітчини. А все ж таки вічна боротьба з мадярським впливом витворила в них завзяття та готовість до найбільшого опору, завдяки якому вони спасли Карпати для української нації. І тепер ціла екзистенція Карпатської України основана на тому великому чині, який доконали ці три племена в часі найбільшої неволі. На поміч їм склалися століттями найрухливіші і найзавзятіші елементи Київської й Галицько-волинської держави, що втікали на Загірря й Залісся в часах всяких політичних ворожих подій. Вони остали там такими консерватистами, що заховали навіть старовинні діалекти мови з того часу, коли вони прибули на Закарпаття, хоч мова в їх материк у вже давно змінилася. На заході вони здебільшого греко-католики, на сході православні. Православ'я поширилося як реакція проти заходів того духовенства, що стало мадярське, тобто пересякле мадярською цивілізацією, й насилу вводило грегоріянський календар, латинські свята та мадярське богослуження. Теперішні православні священики за браком освіти ширять між голодним населенням культ строного посту під гаслом небесного царства по смерті й прикладають руку до зменшення українського населення на користь панівної нації. На Карпатській Україні було в 1930 р. греко-католиків 359.167, то є 49.52%, православних 112.034, то є 15.44% Українців побіч латинників 69.262 Мадярів та Чехів, євангеликів 74.173 Німців і Жидів 102.545. Отже всіх визнавців руської віри, обох віроісповідань є 64.96%.

Українці, або Русини, що творять етнічну більшість між населенням Закарпаття, це спокон-

вічна осіла людність, що заселює цю країну від VI століття й сягає тоді в глибину Семигороду, як східньословянські **автохтони** під іменем Білих Хорватів. На Закарпатті стрічається цілі села, де цілі родини зветься Хорватами. Там дослідники, що сумніваються в місце осідку Білих Хорватів, можуть найти доволі доказів, що Закарпаття заховало далі живі сліди їх поселення.

Що перед приходом Мадярів на Закарпатті було славянське розселення, доказують численні старословянські тілопальні могили з поганських старокняжих часів (у Мукачеві, Страбичеві, Червеві та Королівському Холмці й др.). Територія, зайнята українськими племенами, сягала від ріки Самоша в Семигороді до Гернадя на грюниці великоморавської держави та на півдні межувала з болгарським царством. Отже історія приймає, що Українці займали закарпатську землю три століття перед приходом Мадярів*).

Історичні права Українців до Закарпаття сягають від часів київського великого князя **Олега Віщого** (880—914). Під Київ прийшли Мадяри під іменем Угрів 895 р. під натиском Печенігів. Угри вийшли з первісних своїх осель над рікою Обом за Уралом. Кочуючи, дійшли вони на початку IX ст. до краю між Доном і Дніпром. Звідтіль за намовою Греків нападали на сусідів. Та коли ударила з-заду на них орда Печенігів, посунулись вони 860 р. в степи між Дніпром і Дунаєм і звідтіль нападали на Словян.

*) Диви: Олександр Мицюк: Нарис з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Том. I. Ужгород 1936.

Саме тоді в Греції панував цісар Лев Мудрий (886—911), що воював нещасливо з магометанами в південній Італії та на Сицилії. Тоді під боком Царгороду виросла велика болгарська держава за царя Симеона Великого (893—927). Границі болгарського царства підходили до самого Царгороду, а так сягали до Адрійського моря на заході, до Карпат на півночі, займаючи всю наддунайську низину й Семигород, збираючи під свою владу всілякі славянські племена. На Закарпатті були тоді Білі Хорвати, яких князь, Лаборець, піддався під руку болгарського царя Симеона й цим зірвав зносини з київським Олегом Віщим, що володів червенськими городами. Цар Симеон назвав себе Самодержцем Ромеїв, та Греція не мала сили виставити проти нього війська. Але їй удалося намовити Угрів ударити на Болгарію зі сходу від Дунаю. Та цар Симеон у змові з Печенігами взяв їх у два вогні й змусив їх покинути Чорномор'я. Угри пішли під Київ 895 р. й опинилися ордою без землі. Греки висднали їм в Олега військову допомогу та перепуск через бльок Червенських городів до Панонії, щоб вони з півночі, від Карпат, ударили на болгарське царство. Греки обіцяли Олегові закарпатські землі Лаборця, землі пізнішої Срібної Русі з її копальнями срібла й золота у Кремниці й Щавниці, щоб тільки він згодився піти війною на болгарське царство. Олег зміркував, що Угри можуть бути доброю граничною сторожею на краю руської держави, тимто й згодився дати свою згоду та допомогу. Таким чином Угри з Олеговим військом рушили на обсаду Закарпаття. Вони отже без війни відійшли з-під Києва, й по них остало тільки місце їх відпочинку, зване „Угорське”.

Коли Угри перейшли верецький провал, князь **Лаборець** на чолі Білих Хорватів станув до бою проти них над рікою Латорицею, вийшовши з твердині на горі коло Мукачєва, де сьогодні стоїть замок Варполянка. Угри звичаєм орди вдарили передньою лавою й повтікали в гори, гонені Лаборцем. Утішений Лаборець серед гір святкував уже перемогу та вгостив своє військо вином. Воно, як каже народня традиція, весело гостилося*) й усе позасипляло кам'яним сном. Тоді Угри позаймали всі верхи та плаї й оточили княжий табор із усіх боків. Лаборець зірвався зі сну, вдарив у бубни на сонне військо. Військо позривалося до бою, але опинилося в пастці угорської орди. Серед бою полягло все військо, тільки хоробрий князь Лаборець пробився та втік на захід. Але над річкою Свіржавою упав під ним кінь, — його дігнули Мадяри й повісили на дереві. З того часу, відколи то згинув славний князь Лаборець, річка Свіржава зветься Лаборцем**).

Союзнє з Уграми військо Олега заняло землі Білих Хорватів і почало ставити станиці. Такою станицею було місто Орошвар коло Братислави, яку поставив Олег для охорони либонь копалень золота та срібла в Креминці й Щавниці. А Білі Хорвати прийняли **підданство київському князєві** з імям **Русинів** і брали участь у походах київських князів на Царгород за Олега, Ігоря та Святослава, що тут вербував коні до походів. По смерті Святослава

*) „Народні оповідєння про давнину“, зібрані учнями берегівської гімназії, видані Корнилом Заклинським 1925 р.

***) Диви: Василь Пачовський. **Князь Лаборець**, поема Літер. Наук. Вістник 1923. Кн. III—IV.

Хороброго, підчас міжусобиці його синів, Білі Хорвати відірвалися від Руси так, що Володимир Великий, збираючи розсіпану державу, мусів ходити походом на них 981 р. й зайняв їх знову під свою руку. Тоді поставлено здовж південного узбіччя Карпат цілий ряд городищ із земляними укріпленнями, що їх останки збереглися в городищі „Богослав” коло Арданова, Підгірянах, Дідовім, Оборині та Дрезвенику, як охоронний вал перед нападами сусідів. Пізніше Володимир заключив мир на тому погряниччі „з Болеславом польським, Стефаном угорським і Андрихом чеським” і туди, по свідоцтву начального літопису, пробігала границя руської княжої держави.

РУСЬКА КУЛЬТУРА ЗА АРПАДОВИЧІВ.

Вплив княжої Русі на Угрію. Верховлада Славян за Арпадовичів. Закарпаття в Галицько-волинській державі.

По смерті Володимира Великого 1015 р. вибухла міжусобиця між синами Святополком і Ярославом за київський стіл. Святополків тесть, князь польський Болеслав Хоробрий заняв, вертаючи з Києва, Червенські городи 1019 р. Тоді Стефан I. (997—1038), угорський король, іменував сина Емерика **Князем Русинів** (*dux Ruissorum*). Стефан основував церкви та монастирі східнього обряду. Між ними женський монастир СС. Василіянок у Веспримській долині. Ті монахині вишили йому коронаційну кирею, украшену іконами грецького стилю. На мошонці вишили слова старославянськими буквами: „Буди Господи милость Твоя на нас нынѣ и во вѣки”, а на окраях: „Господи ущедрни и благослови ны, просвѣти лице Твоє на ны і помилуй ны”. Цією киреєю коронувалися всі королі, й вона задержалась досьогодні, як доказ старовичности славянської культури в наддунайській низині.

По смерті Стефана засів на престолі Андрій I., зять Ярослава Мудрого, оженений із Анастасією

Ярославною. Цей Андрій заснував у Вишеграді монастир св. Андрея, до якого привів монахів із Київсько-печерської Лаври. Його жінка Анастасія оснувала жіночий монастир у Толмові в бігарській жупі.

Про Анастасію Ярославну ходить легенда в народі, що вона спить у підземеллі під замком у Хусті. „Сюди можна — кажуть селяни — зайти від Росвігова підземним хідником, а пак у пивниці під городом. В одній скалі є 12 кадей, повних золота та срібла. В другій пивниці є залізна домовина, а в ній друга з жовтої міді, а в тій третя з чистого золота. В ній спить руська царівна (Ярославна). Вона спить а на Святий Вечір і на Купала будиться та сокотить того золота. В неї на грудях одна грушка. Царівна деколи попахає грушку, а пак засне до другого Свят-вечора”.

В Богоревиці на Закарпатті найдено срібний дзвін із часів Ярослава Мудрого з руським написом із 1034 р. Підчас якогось нападу закопано цей дзвін у мочарі, а він вийшов з-під землі 1917 р. „Кінь ударив копитом, а дзвін вийшов тогди з землі. Він бив двоякої фарби. Коли дуже файно на дворі било, тогди він бив жовтий. А коли било хмарно на дворі, то він бив синій і смутний. Він бив із срібла — його взяли на війну”*) — оповідає народ.

Династія Арпадовичів (995—1301) дружилася з нашими князівними з Києва й Галича, королі го-

*) Ті легенди, списані учениками берегівської гімназії, видав Корнило Заклинський. Я зложив про сплячу царівну драму „Замок заклятої царівни”, як лібретто до опери. Написав я також про дзвін Ярослава поему „Сріберний дзвін”, яка стала популярною на Закарпатті.

ворили на дворі українською мовою, бо кожний мав або матір, або жінку з українського роду. Вони оточувалися славянськими вельможами, між якими Українці грали передову роль. Угри — була примітивна орда скотарів, яка до часів угорського Белі III. (1173—1194) та Романа Великого (1200—1205) сиділа в шатрах між Дунаєм і Тисою. Доказом їх малокультурності було те, що вони переняли всі назви осілої культури з життя родини від Русинів, або від других славян до своєї примітивної мови*).

Угорські королі з династії Арпадовичів хиталися між Римом і Візантією, підтримували східний обряд під впливом Русі, встрявали в міжусобиці українських князів, як родичі їх по жінках і матерях. Так наприклад Гейза II., оженений із Евфрозіною, донькою київського князя Мстислава I., підпирає Ізяслава II. в боротьбі за київський престіл із Юрієм. А по його смерті підпирає Ярослава Осмомисла, зятя Юрія, та заручує свого сина за доньку Ярослава. Але Ярослав прихилився до грецького цісаря Мануїла й взяв свою доньку з Угорщини.

Це відбилося в народній легенді Закарпаття про Летячу ладу (літак) князя Ярослава. Ярославові принесли слуги ладу, він відчинив її, а вона

*) Гляди: Василь Пачовський „Історія Підкарпатської Русі“, вид. в Ужгороді 1911 р. Ось на зразок малярські слова: baba-баба, baránu-баран, batyko-батько, beszéd-бесіда, borona-борона, cseled-челядь, szuka-щука, déak-дяк, drof-дріт, garmada-громада, haluska-галушка, jávor-явір, kolacs-колач і т. д. без кінця. Слово karacsony-укр. корочун взято з укр. поганської назви Різдва, в них означає Різдва.

почала підлітати. Князь сів у ладу й полетів у Туреччину в город Царгород. Там дознався, що султанська дівка замкнена в дуже високій турні (вежі), аби без дозволу султана ніхто її не видів. Ярослав полетів на вежу та полюбив її, а вона дарувала йому золотий перстень, бо думала, що то бог турецький**).

Королі Арпадовичі, споріднені з руськими князями, забезпечили Українцям у себе **самоуправу**. Закарпатська Русь звалась „Universitas populorum Ruthenogum“, мала окрему адміністрацію та судівництво. Потомки руських княжих і боярських родів служили на королівському дворі, як великі достойники. На Закарпаття прибували громадно поселенці з княжої української держави за Кольомана, Андрія II, Белі IV, Володислава IV. Це були політичні емігранти, що скріпляли на Закарпатті наш елемент.

Угорські королі посягали не раз по Галичину, як отряслися від великої поразки Кольомана під Перемишлем 1099 р. Після смерти Романа Великого угорський король прийняв навіть титул „Rex Galiciae et Lodomeriae“, тобто король Галичини та Володимирії (від Володимира на Волині). На основі цього титулу цісарева Марія Терезія відібрала опісля Галичину від Польщі підчас розбору 1772 р. Та ніколи королі ці не встигли постійно захопити галицького князівства, тільки мусіли приймати своїх сторонників з Галичини після невдалої кампанії, як поселенців на Закарпаття. Так мимо їх волі скріплялася українська людність на Угорщині.

*) Гляди: Захличського „Оповідання про давнину“.

Як напали Татари на Угорщину, король Бе-
ля IV. вислав палятина Русина Діонізія на країн-
ські вали та засіки боронити Країну. Татари пере-
дерлися коло Сваляви через плоти та розбили на
голову угорські війська над рікою Солоною 11.
травня 1242 р. Всни сиділи два роки на Угорщині
та спустошили дуже Закарпаття. Беля IV, як вер-
нувся з Дальматії, заселив опустошені на Закар-
патті міста Німцями, а села Українцями. На Закар-
патті поселилися німецькі кольоністи в ось яких
містах: Вишково, Довге Поле, Хуст, Тячево, Бере-
гово, Німецьке, Пряшів та Бардиїв.

На Угорщину прийшло потім 40.000 Половців,
що втікали перед Татарами. Їх поселено між Ду-
наєм і Тисою. А на Закарпатті по нападі Татарів
князь Ростислав, син Михайла Чермного, зять
Белі IV., одержав усі маєтки Мармарошу, Углі, до
Земліну й Шарошу, та володів ними від 1243—1262
року. Заселяв він цілі простори смердами зі свого
попереднього князівства чернигівського й київ-
ського, а потім з Галичини.

Коли по приході Половців на Угорщину скрі-
пилась там реакція проти славянщення, галицько-
волинський князь, **Лев I. Данилович**, зайняв За-
карпатську Русь у 1280 р. за короля Володи-
слава IV. Він уважав себе управненим до цього, бо
як оженений із угорською королівною Констан-
цією, донькою Белі IV, дістав у віно за Констанцією
посілості після Ростислава Михайловича на Закар-
патті. Військо Льва напало на Угорщину й спусто-
шило поріччя Тиси та загорнуло цілу Карпатську
Україну під владу Галицько-волинської держави.
Одна колядка малює князя Льва, як перемиського
пана, перед яким „пляше” - танцює молоде по

угорськи вистроєне паня, тоб то посол Закарпаття.
А до князя Льва приїхали його браття: Роман,
Шварно, Мстислав в гостину:

Сталися його вивідовати,
Що там доброго в Уграх слишати.
— „Добре слишано, бо юж поорано,
Павяним перцем заволочено,
Юж поорано, злотом засіяно,
Золотим мечем загороджено”.

На віродостойність цієї події маємо ще дві грамоти, з яких одна грамота з 1299 р. Гриця, берегівського наджупана, що називав себе „урядником Льва, князя руського”. З того часу місто Берегово має український герб галицького Льва. Друга грамота замку Мак (Machk) на західній закарпатській землі в Шариші зазначає підлеглисть 1320 р. українському князеві. Отже на цілому просторі від сходу аж до Маковиці в Шарищині Закарпатська Русь 40 літ належала до галицько-волинської держави.

ФЕДІР КОРІЯТОВИЧ.

Впливи Риму. Повстання Петра Петровича. Верховлада династії Анжу. Федір Коріятович і його значіння.

Прихід Половців у числі 40 тисяч душ, споріднених могою з Уграми, стримав уже за Белі зісловянщення угорської держави. Це було саме причиною походу князя Льва I., що відрубав мечем від Угорщини Закарпаття та прилучив до Галицько-волинської держави. Та після вимертя Арпадовичів настала в Угорщині мішана династія (1301—1526), яка довела до перемоги латинської культури. Першого короля тієї династії, Карла Роберта з роду Анжу, підтримав папа Боніфатій VIII. Проти цього італійського кандидата на короля підняв повстання **Петро Петрович**, землинський і ужанський наджупан, вельможа на Топлі (1305—1320). Він видав 1315 р. проклямацію до всіх славян і до руських селян, яких зорганізував до повстання проти короля Карла. За головну причину повстання подав, що в небезпеці руська віра, бо Карло є приверженець папської партії й хоче все златинізувати. Тимто під ним піднялося до повстання все руське селянство Закарпаття. Але папська партія спровадила закутих у залізо лицарів

Йоганітів. Щоб досягнути перемогу, Петрович подався до Галичини просити допомоги від руських князів. Він предложив престіл галицькому князеві Львові II. Юрієвичеві, бо він був внук короля Белі IV. й мав таке право на престіл Угорщини, як Карло Роберт, а міг вирятувати славянський курс на Угорщині. Але Лев не міг дати помочі, бо самі галицько-волинські князі воювали тоді з Литвою й Татарами. Петро сам отже воював ще пять літ на чолі своїх селян, але вкінці погиб під замком Мак у бою з Йоганітами 1321 р.*). Династія Анжу стала переводити латинізацію, обсадивши замки на Закарпатті й на Мадярщині італійськими емігрантами, як Другети та Палявічіні.

-Син Карла, Людвик I. (1342—1382) прилучив до Угорщини Галичину, яку помагав завойовати польському королеві Казимирові. Він посадив там останнього князя Володислава Опольського, що до нього належала Закарпатська Русь так, що коротко ті два краї знову злучилися з собою в одну волость під рукою Угорщини. Людвик підпирав силою серед православних латинську церкву, огнем і мечем переслідував схизматиків, Волохія у східніх двох комітатах Закарпаття. Тоді вони під своїм воеводою Богданом переселилися до Молдавії, де оснували румунську державу.

По смерті Людвика його донька, Ядвіга, стала польською королевою й вийшла за Ягайла, литовського князя. Вони то прилучили 1387. р. Галичину до Польщі.

Та Українці далі боролися в угорській дер-

*) Про цього героя Закарпаття я написав драму „Світло Срібної Землі”, 1921., але досі її не видано.

жаві за рівноуправність своєї церкви та народности. Тоді прийшов їм із допомогою подільський князь, **Федір Коріятович**, (1394—1414) за короля Жигмонта. Його вигнав із Поділля литовський великий князь Вітовт, бо хотів взяти в руки всі руські й литовські землі. Він схопив князя Федора до неволі 1393., а як випустив його, князь Федір Коріятович оставив Поділля та переселився з родиною й дружиною на Закарпаття. Король Жигмонт дав йому Мукачівське й Маковицьке панство. А що Мукачівське князівство було мало залюднене по переході Волохів до Молдавії, то князь Федір візвав земляків із руських земель переселитися на Закарпаття. Тоді прийшло 40—60 тисяч Українців громадами. Він осадив їх у абаупській, шаршинській, землинській жупі на заході, опісля в мукачівській і чинадіївській домінії та заселив ними березьку й мармароську жупу, де був жупаном після виходу решти Волохів.

Поселенці осідали над річками Ляторицею, Ляборцем, Ондавою, Ціровою, заповнили городи Шатер, Маковицю, Гуменне, Пряшів і східні землі. Коріятович титулував себе князем подільським, паном мукачівським і управителем мукачівського замку, а величався гербом св. Юрія.

Мукачівський замок застали Угри вже за Ляборця 896. р., та з приходом Коріятовича його укріплено. Замки на Закарпатті склалися з двох частин так розташованих, щоб кожну з них можна було бронити. Замок творили два концентраційні кола: в зовнішній частині його містилися будівлі замкових людей і варті, двірські та господарські будинки й стайні. Там робилися військові справи. Все це оточували кам'яним муром із високою ве-

жою та глибоким ровом, який можна було наповнити водою. У внутрішній частині замку, обведеній також муром з вартовою вежею, були дома та будівлі немешів (шляхти). В середині стояла будова самого февдального зверхника. Внутрішній і зверхній замок зв'язував висячий міст, який можна було підняти. Такий міст був і через зовнішній рів. З півниць внутрішнього замку вели потайні підземні ходи, якими з зовнішнім світом на випадок потреби можна було зв'язатися.

Окрім укріплення замку князь Коріятович оснував на горі Чернечій коло Мукачева монастир для отців Василіян, яких привів із собою з Поділля. Щоб вони мали з чого вижити, дарував їм два села, Бобовище та Лавку. Крім цього дозволив їм збирати десятину вина із сусідніх виноградних гір і десятину зерна з села Росвігово. Про ці доходи князь видав грамоту, але вона запропастилася, щойно пізніше коло 1420. р. виготовили самі монахи грамоту з неправдивою датою 1360, яку затвердив цар Лєопольд I. 1692. р. Монастир збудували щойно 1418. р. В ньому була деревляна церква св. Миколая та маленький будинок для мешкання монахів. Щойно пізніше дав збудувати кам'яну церкву молдавський воєвода Константин коло 1660. р., а кам'яний монастир поставили єпископи Де Камеліс і Бизанцій. Цей монастир став огнищем духової, церковної та світської культури. Окрім мукачівського монастиря Коріятович фундував красnobродський монастир і церкву в XIV. ст. коло Мезолаборча.

Як Коріятович помер, жила його жінка, Ольга Домініка, ще чотири літа, як мукачівська княгиня, до 1418 р., а замок перейшов на Матвія

Пальочія. Пізніше Мукачівське панство дістали Серби: Лазаревич і Бранкович, опісля Єлисавета Гунядій та Іван Корвін.

Одиноким захистом української культури остав отже тільки монастир ОО. Василіян.

Народ зазначив значіння Коріятовича отаким символічним переказом: „Бив раз один князь. Звався Корятович. Він бив князем Бережської жупи. Раз пішов він на охоту на гору Чернек. У лісі явився один великий шаркань (змій) з дванадцятьма головами з многими крилами. Шаркань хотів Корятовича зїсти, сапаючи на него полумінь з писка. Корятович помолився, просив Бога о поміч, взяв шаблю і зрізав усі крила шарканя, потім голову зрізав. Сяк побідив його. На славу Божу дав князь збудувати на тім місті один красний і великий монастир та передав його монахам Василіянам, даючи хліб душевний нашому руському народові“*).

Отже значіння угодового Федора Коріятовича в тім, що він убив змія мадярського наступу за мішаної династії, провівши численну кольонізацію з українських земель і закріпив її заснованям монастиря. Ним забезпечив українському народові посідання полудневого узбіччя Карпат, що сьогодні є основою державности.

Другим осередком української культури був монастир св. Михайла в Грушеві в мармароській жупі. Його засновано ще перед нападом Татарів,

*) Г л я д и: „Народні оповідання про давнину.“ Я зложив з історії Лаборця й Коріятовича та Жовтана сценарій на фільму під заголовком „Чарівний перстінь Карпат“, яку зладила Прага 1923. р., усунену з огляду на Мадярів.

що знищили в ньому всі грамоти та будинки. Як Волохи покидали під Богданом за натиском короля Людовика I. Мармарош, осталися два воєводи: Балка та Драгій, сини волоського князя, Саса. Вони обновили цей монастир, подарували йому три села, Тересва, Криве та Грушево на удержання. Оба воєводи явилися перед патріярхом Антонієм в Царгороді та виєднали монастиреві „ставропигійське право” 1391. р. На основі цього права монастир підлягав просто константинопольському патріярхові з поминенням єпископа. Ігумен грушівського монастиря мав право в області березької, ужанської, угоської та мармароської жупи будувати церкви та становити священників.

Грушевський монастир заснував першу богословську школу та удержував в XVI. ст. першу друкарню, в якій друкувалися наші перші церковні пам'ятники. Цю друкарню заложив німець Швайдпольд Фіоль, що друкував першу книжку кирилицею в Кракові. Переслідований за прихильність до православ'я втік із Кракова на Закарпаття та поселився в монастирі в Грушеві, де заложив друкарню, де з початком XVI. ст. появлялися перші друковані книжки скорше на кількадесять літ від книжок, друкованих на Русі в Заблудові (там виступає звісний друкар Іван Федорів і Юрій Мстиславець щойно 1550. р.). Отже печатня в Грушеві була загалом перша друкарня на всій руській території.

Після нападу Татарів пограничні області Угорщини (країни = *végek*) одержали більше прав за свою воєнну службу. Історія березької країни виказує 8 сіл із Ардановом на чолі, які не підлягали владі панів і не робили панщини, тільки платили податок властителєві мукачівського замку та

виконували службу сторожі й охорони замку. Це потверджують грамоти з 1378., де Єлисавета, мати Людвика I., як власниця мукачівського замку й панства потверджує давні вольності жителів країни. Далі потвердили оці вольності 1466. р. Єлисавета Силядій, мати короля Матвія Корвіна (опісля 1491. р. князь Іван Корвін, в 1516. р. Анна, жінка Володислава II., і 1523. р. Марія, жінка Людвика II.). На чолі кожного країнянського села стояли „кенізі”, що мали владу досмертну та дідичну з батька на сина. Один крайницький округ творило 5—10 сіл під управою крайника. Головою цілої країни був воєвода, вибираний кенізями, а затверджений кастеляном. В менших справах судили кенізі та старшина громади, а у важних воєвода з кенізями. Проти суду воєводи можна було відкликатися до кастеляна.

Цим способом управляли Русини самі собою та творили політичну область із власною управою, яку знесла щойно Марія Тереса урбаріальним законом 1766. р.

У ВАВИЛОНСЬКІЙ НЕВОЛІ.

Унія на Закарпатті. Вавилонська неволя Церкви. Руське повстання Франца Раковція. Кріпацтво селян і опришки.

Руські монастирі, хоч ще довго були вогнищем словянської культури, не спинили шляхти, ні вельможів від переходу на латинство. Це ж давало шляхті доступ до впливу в державі, до почестей і достоїнств. Одиноким заборолом давньої віри та славянської церкви залишилося **духовенство**, звязане з перемиським єпископством у Галичині, та селянська маса, поковолена панщиною. Та угорська держава взяла духовенство в свої руки. За короля Матвія видано першу грамоту 1458. р. про парохію мукачівського монастиря, з якої виросло потім єпископство. Перші єпископи, починаючи від першого Івана з 1491. р., всі походили з Галичини.

Як в Європі загомонила реформація, угорські пани: Раковції в Шарищині, Друґети в Гуменнім, Естергази в Бережчині та Каролі в Сукмарщині, прихилилися до реформації. Вони приміювали до своїх підданих девізу: „*cuius regio eius religio*” чия земля, того віра, та перетягали наших громадян на кальвінську, або на лютеранську віру, змінюючи їм і руські назвища. Щойно від заведення Єзуїтів, що оснували колеґію в 1613. р. в Уж-

городі та Пряшові, пани навернулися на католицтво. Коли ж навернулися на католицтво, хотіли завести унію. Католицький граф Юрій Другет закликав у 1612. р. Атаназія Крупецького, перемиського уніятського єпископа, до гуменської країни. Та підчас Богослуження в краснобрідському монастирі, як єпископ кінчив Службу Божу, народ збунтувався й хотів його вбити камінням. Щойно Другетове військо спасло раненого єпископа від смерти.

Тимчасом пани наложили на українське духовенство всілякі оплати та тягарі, примушували їх робити панщину та завдавали їм кари, як кріпосним селянам. Тоді мукачівський єпископ, Іван Тарасович, родом із Галичини, задумав визволити духовенство з тяжкого ярма **приняттям унії** та повернути монастирські маєтки, загарбані панами. Він навязав зносини з ягерським єпископом, Ліппаєм, і хотів зложити уніятське віроісповідання. Тимчасом на донос православного духовенства капітан мукачівського замку, Іван Балінг, заарештував його, як правив Службу Божу. Пан замку Раковцій згодився його випустити з темниці, як він зірве зносини з галицькими єпископами та відпустить усіх галицьких священників. Тарасович вишов із тюрми й подався до Відня, де зложив клятву та уніятське віроісповідання. Тоді Балінг виключив його з монастиря та з доходів. Тарасович жив на цісарській пенсії з Відня в Великому Карлові. Але засіяне ним на Закарпатті зерно унії підняла вдова Івана Другета, Анна Якушич із Ужгороду. Вона порозумілася з братом Юрієм Якушичем, ягерським латинським єпископом, і з поміччю двох Василіян склонила убоге духовенство

до унії, обіцяючи йому привілеї латинського духовенства.

Дня 24. квітня 1646. р. зійшлося в ужгородськiм замку 63 „батьків”, тоб то священників, і зложило віроісповідання до рук ягєрського єпископа, що признають головою церкви тодішнього папу, інокентія X. під ось якими умовами:

Всі обряди грецької церкви мають бути задержані, й єпископів має вибирати духовенство під затвердження папи; уніяти мають отримати привілеї латинян.

Тарасович на ложі смерти визнав цю унію, а його наслідник, єпископ Петро, предложив унію до потвердження папі та просив признати мукачівське єпископство 1652. р. Небавом до унії приступило 529 руських священників, а мукачівський єпископ дістав титул апостольського вікарія.

Та проте духовенство не осягнуло рівноправности з латинським. „Батьки” мусіли далі оплачувати данини, а рідню їх записувано в кріпаки. Як єпископ Де Камеліс скликав на собор до Маковиці „батьків”, вони прибули в кожухах, інші в песках (у кожухах наверх руном), з тайстрами через плечі, як звичайні мужики. Вони не були звільнені від десятин і субсидій (надзвичайних оплат), хоч не було їх у списках податників. Ще урбарій виказував їм ріжні оплати, обовязкові дари та приписи робіт на панщині для панів. Вправді дипломом Леопольдiнум 1723. р. зносив панщину „батьків” і кару темниці для них, але десятини не знесено.

А втім уніятські єпископи підпали під повну залежність **ягєрського єпископа**. Іменовано їх ось-яким способом: ягєрський єпископ іменував свого

вікарія до мукачівської єпархії та предкладав цісареві назначити його єпископом, а цісар предкладав римській курії його затвердити. Від 1711. р. руські єпископи були обов'язані зложити перед ягерськими ісповідь віри та скласти присягу вірності не тільки папі й примасові, але й ягерському єпископові. Без згоди ягерського єпископа мукачівські єпископи не мали права скликувати собори, відвідувати церкви, висвячувати священників і означувати їх доходи. Латинський плебан і його капелян мали першенство в мукачівській єпископській консисторії. Уніятські священники та нарід були залежні від латинських, доходи парохів належало платити латинському духовенству. Мішані подружжя вінчалися латинським духовенством, а уніяти мусіли святкувати латинські празники.

Так виглядало положення уніятської церкви на Закарпатті. Та прийняття унії розбило вірників церкви на **два ворожі табори**, які мали до 1738. р. окремих єпископів: уніятський у Мукачеві, і православний у Мармароші. Духовенство було темне, зрівняне з кріпаками, число духовних було нерівномірне. В деяких парохіях було по 4—10 священників, які робили на полі разом з селянами, разом пили в коршмі і разом гуляли по весіллях, як малоосвічені отці духовні.

Аж єпископ Мануїл Ольшавський Ч.С.В.В. перемінив початкову монастирську школу в Мукачеві на семінарію, де образувалися священники та дяки. Від 1704. р. приймали кількох богословів до семінарії в Тирнаві, де образувалися єпископи: Візанцій, два Ольшавські, Блажовський та Бачинський. В 1754. р. правительство назначило 1200 гд.

для ягерської семінарії на 6 вихованців уніятів духовного стану. Та тих шкіл було замало.

Ще гіршу неволю, як духовенство, терпіли **селяни**, які склалися з рабів і кріпаків. За короля Володислава II. Ягайловича видали вельможі „Книгу Законів” (Tripartitum corpus juris), якими звільнили себе від усіх податків, а всі тягарі зложили на простий нарід. Селяни платили за землю своїм панам, давали їм девятину з зерна та складали до державної каси подимне.

Та як проголошено хрестоносний похід на Турків, селяни під проводом сотника Юрія Довжі підняли **повстання** 1514. р. Нападали на своїх панів і викликали паніку, аж воєвода Іван Заполія здавив кроваво цей бунт, Довжу спалили живцем, 70.000 селян убито, а решту привязали до землі, як кріпаків, щоб такий бунт не повторився знову. Але це не допомогло. Вже 1630. р. піднялося друге повстання на верхівях Тиси під проводом Івана Цісара, яке теж здавлено кроваво.

Після вигнання Турків із Угорщини німецьке військо розійшлося по цілому краю, здирало гроші від селян і знущалося над людьми. Це також викликало ворохібню.

Найцікавіше було повстання українських селян за часів Мазеви, яке підняв у рр. 1705—1711. **Франц Раковецій**, шаршинський наджупан. Він змовився з ужанським жупаном Берченієм підняти мадярське повстання проти німецького панування. Та його переговори з ворогом Габсбургів, Людвигом XIV., виявилися й його заарештували. Але він утік із тюрми в Вінер-Найштадт до Польщі. Берченій перебрався за селянина та намовив селян на-

в'язати з ним зносини, то він визволить їх з кріпацтва. Тоді українські селяни вислали до нього двох післанців з заявою, що всі як один стануть за свого пана. З Польщі Раковцій підійшов до грониці та в галицькому селі Климці прийняв повітання українських селян, що прийшли не з порожніми руками, узброєні в топори, вили, коси, та присягли, що до смерти стоятимуть коло свого пана. Раковцій у товаристві ігумена мукачівського манастиря, Петронія Камінського, прибув до Мукачева й баламутив селян обіцянками визволення з кріпацтва. Куди він ішов, народ із жінками та дітьми біг до нього й навколішки зі сльозами в очах вітав свого, як думав, освободителя. Він зайняв замок і стягнув кріпаків через Росвігово до винниць, та цісарське військо запалило Мукачів. Раковцій утік до Сукмару, але там його розбив сукмарський жупан Каролій. Тоді Раковцій заняв замок у Хусті, Токай і оголосив себе князем Семигороду. Його військо, зложене з 80.000 самих Українців під проводом Івана Балога, розбито під Тирнавою. Але тоді збіглися до нього малярські пани, які проголосили детронізацію цісаря Йосифа та його роду.

Вісім років тривала війна, а Русини вірно служили свому панові та жертвували свою кров за чужу справу, що їм Мадяри представляли, як свободу. Та Раковція вкінці розбито під Тренчином, він утік до Польщі, а опісля до Туреччини. За ним пішли на вигнання вірні до смерти Русини, як „*fidelissima gens*”, найвірніше племя. Їх родичі мусіли покидати свої оселі, де прийшли Німці.

Тимчасом малярські пани з Каролієм на чолі заключили з цісарем Карлом мир у Шатмарі 1711.

року. На основі цього миру проголошено малярську шляхту вільною від податку, а воєнні кошти повстання наложено на міщан 12%, а на українських селян аж 88%.

За розлив крові та свої рани у повстанні Раковція одержали українські селяни високі податки, доставу рекрутів, кватерунок війська, десятину, девятину, панщину та загрозу панського суду. В справах спору підданих селян вони йшли перед патрімоніальний суд, що складався з пана, судії та комітатського фіскаля, що був уповажнений до оборони селян. На справедливий присуд серед тих круків селянин і не міг числити. Цісарський уряд наслав на села ексекуторів зі сторожею, „бандурів“, які стягали контрибуцію.

Ось як оповідає про це народня пам'ять:

„Давно вже тото било. Тогди прийшов у село один пан. Його мусіли нумером держати люде у селі. Він мав з собою бандурів. Вони кожного чоловіка змушували, аби держали пана у себе за один день. Бандури збирали порцію (податок). Од землі брали десятину урожаю. Од вола брали сороковець. Од коня два сороківці. Од голови платив кождей жонатий чоловік поголовщину. Піп брав у тот час терех сіна, одно віко мелаю і два віка вівса и сани дрив. Тото мусів кожен дати на гід. А тот пан усе брав від чоловіка пять гусоців (давні гроші), коли у нього бив. Пан дуже збиткував люде і много брав податного. І бандурам треба було дати десятину і попови коблину. Люде дуже бідніли. Тот пан, коли увидів красну дівку, брав її на служницю. Котра від него відходила, тота біла покритка”.

Надоїло таке народові. Відважніші втікали й ішли в опришки, особливо до славного Довбуша. Б розпуці від них очікували селяни визволення з неволі...

Серед опришків проявлялася свідомість, що до життя народу потреба своєї держави, що виказує ось така пісня про Довбуша:

Ой, Довбуше, ой пане наш,
Яку ж ти нам ще раду даш?
Де то мемо літувати,
Сесю зиму зимувати?
Бо у царя на риночку
Згинем в тяжкім залізочку.
В чужа царя не є мама —
В чужа царя тяжко жити,
Як каменя з мори взяти —
Камінь озьму та спочину,
В чужі цари марно знигу!*)

*) „Угроруськи народни спѣванки” вид. Михайло Вратель, Будапешт. 1900. р.

ПЕРШЕ ВІДРОДЖЕННЯ.

Боротьба за незалежність єпископів. — Андрей Бачинський і його значіння. — Реформи світлого абсолютизму за Марії Тереси та Йосифа II.

Доба першого відродження Закарпатської Русі починається за абсолютної Австрії в часах освіченого абсолютизму за Марії Тереси. Вона зв'язується з **визволенням** мукачівського руського **єпископства** з-під залежності від ягерських владик. Мукачівський єпископ Іван Брадач прохав цесареву Марію Тересу, вставитися в папи Климентія XIV. Цесарева, вдячна за співучасть єп. Брадача в акції поширення унії між Волохами та Сербами, виєднала канонізацію мукачівської єпархії, то є незалежність від Ягру. Але ягерський єпископ Естергазій поробив заходи, щоб папа відслав прохання Марії Тереси з відмовою канонізації. Але ненависть між латинським і руським духовенством росла й зачинала проявлятися у бійках між священниками, в чім брали участь і їх вірники. В Гайдудорозі й у Бесерміні 1765. р. народ перейшов на схизму й молився навіть за московську царицю. Могло вибухнути повстання. Але Марія Тереса указом 1768 р. веліла єпископові Брадачеві особисто явитися в Ягер для перемиря. Брадач

явився 15 вересня 1769 р. в Ягері, але на запрошення прийняти нічліг й обід не явився в Етергазія. Цей налаяв Брадача, й так розстались без примирення. Єп. Брадач скликав тоді священників, і вони однодушним рішенням вислали архідіякона Андрія Бачинського до цїсаревої Марії Тереси. Вона вїєднала вкінці в папи Климентія XIV. видання булі дня 17 вересня 1771., якою канонізував стародавнє мукачівське єпископство й увільнив від залежности від яґерських єпископів, а самостійне руське єпископство підчинив остригомському прїмасові. Так першим самостійним єпископом став апостольський вікарій Іван Брадач перед самою смертю (1772).

По нім став єпископом цїсаревою назначений, а папою потверджений, великий основник ужгородської єпархії, **Андрей Бачинський** (1772—1809). За його правління починається доба першого відродження Закарпатської Руси. Присутня на його назначенні єпископом у віденській каплиці цїсарева Марія Тереса подарувала для єпископської резиденції в Ужгороді монастир скасованих тоді Єзуїтів із приналежним костелом на катедрі, а замок Друґетів для духовної семінарії. Заложила капітулу з семи каноніків, далі богословський ліцей із 5 професорами (3 вчили руською, а 2 румунською мовою). Заложила 3 вікарїяти: пряшівський, мармароський і сукмарський. Єп. Бачинський дістав місце в державнім соймі, а духовенство увільнено від податків, від війська та від влади панів-землевласників.

Тоді єпископ Бачинський переніс єпископську столицю з Мукачева до Ужгороду 1780. р. Дня 15. жовтня в день іменин цїсар. Марії Тереси в при-

сутності комісаря графа Стефана Андрашія відбулося торжественне посвячення катедральної церкви. Бачинський підніс освіту духовенства тим, що богословську школу переніс із Мукачева та змінив її в семінарію. Заснував бібліотеку на 9.000 томів і вислав монахів до Києва, зазнайомитися з порядками Печерської Лаври, завів її устав в монастирях, а світським священикам доручив учитися руської мови. За нього розв'язано єзуїтську колеґію, першу на українській землі гімназію, засновану в Гуменнім 1613 р. Юрком Другетом, перенесену до Ужгороду 1646 р. Та тепер із Єзуїтських мастків утворено так званий студійний фонд, який удержував і ту колеґію в Ужгороді, що носила тепер назву королівсько-католицької. Для неї збудовано 1783 р. будинок, частину теперішньої ужгородської гімназії. Там спершу було шість кляс, опісля вісім.

Єпископ Бачинський разом із митрополитом Львом Шептицьким у Львові давав інформації про Українців у Галичині цесаревій Марії Тересі та цесареві Йосифові II., який кілька разів навіть був на Закарпатті. Українцям призначено 26 місць у віденській семінарії в Барбареум. Там 12 питомців закарпатських Українців стрічалося з питомцями з Галичини та з іншими славянами, слухали викладів учених слявістів і заізналися з новим рухом серед славян, що слідив історію, мову та народні пісні всіх славян. За єп. Бачинського переведено візитацію 300 народніх шкіл, де вчили учителі з освітою середньої школи, що їх, як нешляхтичів, незаписаних в урбарій шляхотських родин, не приймали до урядів. Під опікою Бачинського утворився **кружок освічених людей**, із яких виріс ряд учених,

які рознесли славу Закарпаття не тільки в Галичину, але й у Росію та Болгарію. З того кружка вийшли Іван Заманчик, Петро Ладій, Михайло Щавницький, професори університету, заснованого Йосифом II. у Львові 1784 р. З того кружка вийшов також Михайло Балудянський, перший ректор петроградського університету, Іван Орлай, директор ніженського ліцея, брати Кукольники, російські літератори, та Юрій Гуца Венелін — відомий славіст, пробудник болгарського народу.

Та далеко більшу заслугу мають ті, що присвятили свій талант рідному краю, тимто тільки їх імена записано в історії золотими буквами. Такими є Йоанікій Базилович, протоігумен мукачівського монастиря, що написав історію своєї країни по латині під заголовком: *Коротка записка про фундацію Коріятовича 1799.*, видану в двох томах. В творі його находимо уступи: Звідки походить назва Русь, Св. Кирило і Методій, Рюрик, Св. Володимир, Русини в Панонії перед приходом Угрів. Цей твір мав велике значіння для національної свідомости карпатських Українців, бо Базилович перший заговорив про Закарпаття, як про частину спільної Русь-України. Тимто Українці там покликувалися опісля на свої національні права. Другий письменник того часу, Михайло Лучка-Матяцький, написав граматику закарпатської мови (*Grammatica Slavo-Ruthena*), видану у Будимі 1830 р., а його історія (під заголовком: *Historia Carpatho-Ruthenorum*) лежить у рукописі в бібліотеці в Ужгороді.

Так отже за трудом єпископа Бачинського, творами Базиловича та Лучкая збереглася свідо-

мість Українців на Закарпатті перед мадяризацією, що зачалася 1830 р.

Серед кружка цих свідомих учених образувалася й галицька молодь, що сюди до шкіл прибувала. Тимто „Руська Трійця” завдяки зв'язкам Я. Головацького видала першу галицьку книжку, писану народньою мовою, „Русалку Дністрову”, в Будимі 1873 р.

За старанням Бачинського, Йосиф II. заснував ще один вікаріят для греко-католиків у Кошицях, на яке іменовано Михайла Брадача 1790 р. Але Кошиці не хотіли відступити йому резиденції. Щойно Леопольд II. признав йому монастир Міноритів у Пряшові та церкву, але там сиділо військо до 7 юнія 1807 р. Тоді віддали його Брадачеві. Щойно по його смерті наступив Григорій Таркович, іменований єпископом 1815 р., якому підлягали 194 парохії в західньому Закарпатті в комітатах: Абауп, Торна, Боршодь, Шарош, Спиш і часть Землину. Сьогодні багато греко-католиків у цих комітатах пословачилося завдяки зближеному лемківському говорі, але греко-католицька віра є признакою їх походження.

Цісарева Марія Тереса (1740—1780) прихилилася до фізіократичної школи, щоб увільнити селян із кріпацтва. Пани на соймі противилися й подерли книжку А. Колляра про конечність оподаткування шляхти та духовенства. Тоді вона наказала Коллярові й Раабові приладити **Урбаріальний закон**. Урбарій — це спис повинностей, які мали селяни для панів, виданий Марією Тересою 1766 р. Він ділився на 9 частин. Цей закон увільнив дітей селян від примусу бути підданими, увільнив селян від прикови до землі, тимто селянам дозволено

переселятися й означено їх повинності. Кметі дістали частку землі на хату, на усадобу та на луг. Селянам було вільно брати з ліса, де були, що треба. Всі ліси, осібні для селян, остали їх, пасовиська спільні для селян і панів. На суді патрімоніальнім могли бути суджені селяни в прияві комітатських урядників, як свідків. Селяни мають право жалуватися на переслідування панів перед столичним судом. Якби пан мстився за жалобу, ставлено його перед суд. Якби селянин не хотів виконувати панщини на роботі, або не явився — діставав 12 палок. Цим законом знесено автономію „країн“, що мали самоуправу й були вільні від панщини.

За Марії Тереси угорський коморник дав повновласть Сабадош Кіш-Петрові перевести до Керестура 1765 р. 41 фамілій, а в 1767 р. 42 фамілії до Коцура в Сербії. Там мали дістати хижі, „землі“ пустару та два роки свободи від податку. Вони поселилися на Каморську землю. Поселенці прийшли з пряшівської єпархії з комітатів Боршадь і Землин, поселилися в Коцурі й Керестурі, а їх священники підлягали крижовацькому греко-католицькому владиці. Так повстали **Бачванські Русини**, які змінили дещо мову, але почувуються Українцями.

Син Марії Тереси, цісар Йосиф II. (1780—1790), був незвичайною людиною. Хотів робити добро підданам, як розумів. Щоб добре розуміти потреби всіх верстов, відвідував свої краї на Закарпатській Україні кілька разів, обїхав всі жупи, конем верхи їхав із Тячова до Ясіня та ночував у селянській stodолі, де розвідувався про потреби та кривди селян. Видав розказ на комасацію нив і завести земельний катастер, тоб то спис земель-

них посілостей. Кріпацьку землю відділено від панських земель і записано до осібних книг. На основі того спису завів податки на панів.

В 1785 р. повторив постанови урбаріяльного патенту ціс. Марії Тереси, бо пани робили труднощі в переведенні закону в життя. На цісарських коронних добрах зніс панщину й замінив її грошевою оплатою. В суді заведено закон, де не було різниці між паном і селянином. Цісар Йосиф II. зніс 134 монастирі, які не удержують шкіл, або добродійних установ. Це були Бенедиктини, Премонстранти та Цистерси, які мали маєтки на Закарпатті. Між ними знесено два монастирі Василіян у Бедевлі та в Углі, та залишино ще 8 їх монастирів. Для Українців заложив Йосиф II. університет і генеральну духовну семінарію у Львові 1784 р.

ВЕСНА НАРОДІВ І РЕАКЦІЯ.

Утворення мадярської нації. Революція на весні народів. Адольф Добрянський і його значіння. Мадярська реакція. Голос Е. Егана й верховинська акція. Скрута великої війни.

Після смерти Йосифа II. наступив Леопольд II., який перевів реформи в дусі вимог шляхти, а селян, що хотіли силою задержати права, надані Йосифом II., задавлено кроваво. Заговорника Гната Мартиновича з 6 товаришами, що хотіли республіки та знесення шляхотських і духовних привілеїв, засуджено на смерть.

Австрійський уряд налякався переваги Славян наслідком прилучення Галичини та став підносити Мадярів на Угорщині. Досі Угорщина була географічна назва, тепер у законах з 1791 р. приміщено всюди назву **Мадярщина** (Magyarország). Законами 1792 і 1805 рр. впроваджено мадярську мову, як предмет науки. У Відні 1827 р. Мартон, професор мадярської мови, видав граматику мадярської мови та став видавати часопис „Magyar Kurir“, який просто не мав читачів.

Уряд піддержував цей часопис, давав гроші на його видання та візав усі угорські та граничні полки його пренумерувати. Але ніхто не хотів читати мадярського часопису, бо вільні міста чулися

німецькими, духовенство й аристократія держалися латинської мови, з огляду на латинський обряд. Аристократія стидалася навіть мадярської мови, яку вважала мовою пастухів і бетярів. Нижча шляхта в словацьких, руських і румунських комітатах окрім своєї мови знала німецьку та латинську й не вважала мадярської мови за свою рідну.

Щойно законом із 1840 р. заведено мадярську мову до всіх урядів і до ведення метрик, а всі мадярські полки зачинають говорити із угорськими властями по мадярськи. В 1844 р. заведено мадярську мову до шкіл, як викладову, а до сойму 1848 р. вибрано послами тільки тих, що знають мадярську мову.

Тимчасом прийшла „весна народів” 1848 р. Цісар Фердинанд I. під натиском революції в Австрії та в Угорщині зніс панщину та надав конституцію. Мадяри під проводом Словака Кошута підняли **повстання**, яке підбадьорював своїми мадярськими піснями Серб із роду Петрович, званий Мадярами Петефієм. Хоч цісар затвердив мадярську централістичну конституцію, але вона викликала обурення серед Славян. Вони домагалися поділу Угорщини на 5 дистриктів по етнографічних гряницях, то є: мадярський, руський, словенський, сербський та румунський край, а кожний має мати самоуправу, свій уряд і раду. В ім'я цих домагань за намовою двора, хорватський бан Єлячіч підняв боротьбу з Мадярами. Вибухли розрухи в Відні та в Будапешті. Цісар із двором утік до Оломуца. Тимчасом у Празі зїхався славянський зїзд, але кн. Віндішгрец розігнав цей зїзд військом, пішов до Відня та здавив розрухи. Коли цісар Ферди-

нанд І. зложив корону на річ свого братанця, цей сів на престіл, як цісар Франц Йосиф І. (1848—1916). Цісарські війська опанували Буду, але Кошут із мадярським парламентом утік до Дебречина, де ухвалив детронізацію Габсбургів. Тоді молодий цісар просив у Варшаві російського царя Миколая І. підмоги. Цар вислав у червні 1849 р. 200 тисячну армію під командою Українця Паскевича. Вона здушила повстання Мадярів, ослаблене незгодою Кошута з начальником військ генералом Гергеєм, що зложив зброю під Вілягошем 18 серпня 1849 р.

В тих часах виступає на політичну арену найбільший муж стану Закарпатських Русинів ХІХ. ст. **Адольф Добрянський** (1817—1902), син священика з Рудльова в Землинщині. Він ходив до гімназії у Львові, Рожняві та Мишковці, на університет в Ягрі. Скінчив академію в Щавниці й був перше банським урядником.

Він виступив спершу в Празі на Славянському зїзді, де запротестував проти мадярської влади на Угорщині. Тимто мусів утікати до Галичини, де увійшов до „Народньої Руської Ради“. Під його впливом і заходами Галицька Народня Руська Рада видала проклямацію до Закарпатських братів, щоб вони постояли за свою віру й народність і зажадали злуки всіх карпатських Українців із Галичини, Буковини та Закарпаття в одній губернії. Сама „Народня Руська Рада“ у Львові поставила домагання до уряду зєдинити всіх Українців в одну волость, тобто один окремиий коронний край австрійської монархії. Тоді Добрянський вернувся разом із російським військом на Угорщину, як военний комісар, а як генерал Гергей складав

зброю, він репрезентував особу цісаря Франца Йосифа.

Після подавлення мадярської революції всі народи Угорщини предложили 14 жовтня 1849 р. свої домагання. Депутація закарпатських Русинів, зложена з лікаря д-ра Михайла Висаника, воєнного комісаря Адольфа Добрянського та трьох священників: Івана Шолтиса, Віктора Алексеви́ча та Александра Яницького, предложила свій Памятник (меморіал), уложений о. Яницьким, цісарському комісареві Карлові Герінгерові. А 19 жовтня 1849 року предложив цей **Памятник угорських Русинів** самому цісареві в німецькій мові Добрянський у Шенбруні. В ньому поставили домагання: 1) признати Русинів як окрему політичну народність; 2) устроїти адміністраційні округи за етнографічними кордонами; 3) оснувати руські народні школи, гімназії, українську академію та перебудувати німецький університет у Львові на український; 4) усунути з українських округів урядників, що не знають української мови, та заступити їх Русинами; 5) видавати українську газету та завести свободу печатати кирилицею; 6) установити українських офіцерів і капелянів в українських полках. Цісар Франц Йосиф прийняв прихильно меморіал від депутації, яка ще устно прохала створити самостійну українську область в австрійській державі.

На ці домагання, предложені цісареві депутацією в меморіалі, виділено чотири закарпатські комітати, між якими була й Землинська жупа, що сьогодні належить до Словаччини. З них утворено **окрему** провінцію з намісником Добрянським на чолі. У львівському університеті встановлено ка-

тедру української мови та заведено науку української мови в гімназіях у Галичині та в руських жупах на Закарпатті (Ужгород, Сигіт, Мукачів). Народні школи на Закарпатті передано консисторіям, а в препарандіях заведено науку руської мови, грецького обряду та церковного співу, в гімназіях знов установлено Українців учителями релігії.

Але Добрянський виявив себе прихильником Росії й усього, що російське. Це підкопало його вплив за ненавистю Мадярів до Росії. Вже 1851 р. перенесено Добрянського до Пешту, як начальника „країнського“ намісництва, а у 1860 рр. він розвивав свою діяльність в угорському соймі. Та Маляри не дали йому виголосити промови про руське князівство на Угорщині й про народню автономію. Все ж таки він видав цю промову в німецькій мові у Відні. Тоді перенесено його до Відня до угорської придворної канцелярії. Там навязав він зносини з Раєвським, духовником російської амбасадн. Але Австрія відвернулася тоді від Росії після кримської війни, а після поразки під Садовою 1866 р. заключила угоду з Мадярами в 1867 р. Тоді Добрянський, як „панслявіст“, перейшов на пенсію та переїхав через Львів до Варшави до свого зятя, проф. університету С. А. Будиловича.

Значіння Добрянського доволі велике, бо він вписав імя Русинів в історію XIX. ст. Він пробудив **народню свідомість**, що проявилася в творах поетів о. А. Духновича й А. Павловича, які писали напів народньою мовою. Поет Духнович був каноніком у Пряшові. Його арештували 1849 р. чотири Маляри й легіонер, завели до Кошиць, де сө-

ред знищань пересидів інтернований кілька днів. Він має популярність серед старшого покоління, як автор Закарпатського гимну. Анатоль Кралицький, ігумен мукачівського монастиря, писав оповідання народною мовою та оголошував історичні грамоти.

Другі автори, як Урієль Метеор, Євген Фенцик, Попрадєв, Гомінчков, писали язичієм. Під їх впливом появилися часописи, писані язичієм, тимто вони животіли на переміну під назвами: „Свѣтъ“, „Новый Свѣтъ“, „Сова“ і „Карпат“, які самовкли у 1880 р.

Тимчасом повівав зимніший вітер мадярського світу та стер всі здобутки Закарпаття й то скоро. Після австрійсько-угорської угоди 1867 р. наступила найтяжча доба **мадярської реакції** від 1870—1917 року. На Українців перенесли Мадяри всю ненависть, якою палали до Росіян за погром 1849 року. Нищити Українців зробилося немов патріотичним мадярським обовязком, дарма, що сповнювання цього обовязку вело за собою економічну руїну, духовну темноту та безпомічність півміліонової маси народу, виключило від цивілізаційного розвою та поступу цілі обширні комітати, деморалізувало та доводило до цілковитого етичного здичіння українську інтелігенцію, а найпаче ту часть, що з покликання свого повиннаби стояти на сторожі гуманности й етичних ідеалів — духовенство вище та нижче. — Так писали в своєму протесті 1896 р. з нагоди святкування мадярського тисячоліття Українці в своєму обжалуванні Мадярів.

Із заведенням мадярської верховлади на Угорщині скасовано в усіх урядах і школах За-

карпаття українську мову, інтелігенцію перенесено в глибину корінної Мадярщини, духовенство під рукою мадяронського єпископа, Стефана Паньковича, притягнуто привілеями та достоїнствами перекласти всі церковні книги на мадярську мову, яку й уведено до богослуження. Угорський уряд за це дав підвищення платні крилошанам, асигнував 7.000 зл. для свящ. сиріт на заклад та поліпшив випосаження духовн. семінарії. На приказ єпископів навіть церковні школи сталися центром мадяризації. Українські діти забирали силою до мадярського передшкілля й пильновано в школах, щоб вони зовсім забули рідну мову. Священики вчили своїх дітей на те тільки, щоб вони могли успішно мадяризувати „смердячого Русина“. Єпископ Панькович не дозволив докінчити священикові Іванові Дулішковичеві цінну книжку, опрацьовану на основі латинської історії Лучкая, „Історическія черти Угроруссов“, видану 1874—1877 р., і покарав його.

Мадяри законом з 1897 р. (lex Арролуї) завели науку мадярської мови в немадярських школах так, щоб до четвертого року немадярська дитина говорила по мадярськи. Тимто школа стала каторгою для дітей з боку учителів. А в нашому народі стало 93.7% мужчин, а 96.5% женщин анальфабетами.

Але **народня свідомість** проявлялася в новому напрямі, зверненому до народньої мови. Ласлов Чопей видав „Русько-мадярський словар“ 1883 р. В 1897 р. зачинає виходити в Ужгороді руський часопис „Наука“ під редакцією д-ра Василя Гаджеги, пізнішого дослідника історії. Учитель Михайло Врabelь, редактор народнього часопису

„Недѣля“, видав два збірники народніх пісень: „Руський Соловей“ та „Угрорускі народні співанки“. Від 1900 р. починає свою діяльність о. Августин Волошин, що перебрав редакцію „Науки“ й видає цілий ряд шкільних підручників. О. Юрій Житкович написав ряд оповідань і історичних статей народньою мовою. Д-р Гядор Стрипський, під псевдонімом Біленький, дає цінні студії з історії давньої літератури, поміщені в заграничних українських і мадярських журналах. Окрім того працюють рядом студій над Закарпатськими земляками галицькі Українці, як Володимир Гнатюк, Володимир Левицький, Іван Верхратський, Іван Франко, Стефан Томашівський, Ілярій Свенціцький. До тих студій спонукав їх російський Українець, Михайло Драгоманів, що побував на Закарпатті в половині 1870 рр. і написав „Австро-руські спомини“.

Та москвофільський табір письменників із часів Добрянського далі тримався московського язичія, уважаючи цю мову літературною — як висловився Гомічков Драгоманову — супроти простого язика служниць.

Тимчасом Мадяри рішили досягнути Карпат мадярською людністю коштом Українців. Віддали ж вони селянство в руки жидівських лихварів, які за позички дрібних квот доводили селян процесами до втрати всього майна. Ця видідичена людність емігрувала в 80—90 рр. до Америки шукати хліба й опорожнювала рідну землю старого краю Мадярам. **В Америці** опинилося пів міліона угорських Українців, які живо інтересуються старим краєм, як давня осіла людність, привязана до рідної землі. Долянків, що залишились, виді-

лили Мадяри в окрему єпархію в Гайдудорог, де заведено богослуження східнього обряду „варварською” мовою — мадярськими співами, замість старословянських. Коли Драгоманів, їдучи раз залізницею, заступився за українського селянина, то всі пасажири з жидівсько-мадярської публіки ходили дивитися, що це за пан такий, що бачить в „смердючому Русині” не худобу, а людину.

Та в обороні нещасного народу виступив чужинець-комісар, шотляндець **Едмунд Еґан**. Він видав слово обвинувачення уряду й інтелігенції, що забула за свій нарід і віддала свій нарід на поталу п'явкам. Мадяри засоромились під впливом меморіялу Еґана й порушили справу в пресі, яка хотіла виявити високу культуру Мадярів з нагоди святкування тисячоліття. Тоді 9 березня 1896. р. явилася депутація з 20 Українців під проводом єпископа Юлія Фірцака в Будапешті й предложила меморіал у міністерстві, де їх прихильно прийнято. Міністер хліборобства Дарані підняв цю „верховинську акцію” під проводом Е. Еґана: найнято кілька тисяч угрів землі в Берегівському повіті для незаможних селян, видано закон про лихву, засновано 27 позичкових кас, розділено поміж селян трохи збіжжя та кількасот штук рогатої худоби. На урядовий кошт видавано тижневик „Недѣля” народньою мовою. За цей подвиг гуманности жидівська куля вбила Е. Еґана...

Тяжким положенням селянства покористувались різні пройдисвіти та пропагували православя поміж селянами проти мадяронського духовенства. Тоді правительство розпочало **процес за державну зраду** в Мармарош Сиготі та засуджено кількох людей. Як вибухла велика війна, часопис

„Недѣля” стала виходити мадярським правописом. А як поводитись мадярські війська з нашим народом, про це не треба говорити, бо це всі знаємо.

З початком 1916. р. став виходити журнал під редакцією Гіядора Стрипського під заголовком „Ukrania”, де обговорювалися мадярсько-українські відносини. Мадяри вітали українську державність „у Галичині, в Буковині та в південній частині російського низу”. Але „Ukrania” підкреслювала, що не зараховує туди греко-католицьких громадян у своїх північно-східніх комітатах і не ідентифікує їх із Українцями.

БОРОТЬБА ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ.

Рішення Рад Закарпатських Українців. Генеральний статут. Чеська адміністрація. Культурний розвій Закарпаття. Автономічні домагання. Зміна в напрямі державного устрою. Значіння Карпатської України.

Тимчасом вже в липні 1918. р. утворилася **Американська Руська Народня Рада** з о. Николаєм Чопеєм на чолі, яка зажадала утворити самостійну, або автономну державу, зложеною з жуп: Шариша, Спишу, Землина, Берега, Ужа, Угочі та Мармарошу, й це предложила 23. жовтня 1918. на конвенції „Середньо-Европейського Демократичного Соєдинення” в Філядельфії, де заступав закарпатських Українців др. Григорій Жаткович. Там прийнято їх в ряд визволених народів. Перший підписав заяву проф. Тома Масарик, як предсідник конвенції й представник чесько-словацького народу. Та рішення прилучення до ЧСР. потверджено пізніше голосуванням американських Українців із Закарпаття, з яких 732 — висловились за прилученням Закарпаття до Чехословащини, 310 — за зєднанням із Україною, 27 — за самостійною державою, 10 — за злукою з Московщиною, 9 — за злукою з Мадярщиною, а 1 за злукою з Галичиною.

Тимчасом у старому краю повстали **три Народні Ради**. Західня любовлянська під о. Омеляном Новицьким і східня хустська з 21. січня 1919. року під Брацайками заявили за злукою з Україною. Ужгородська Рада під д-ром Симеоном Сабовом заняла нерішуче становище, схиляючись до Мадярщини. Пряшівська Рада під д-ром А. Бескидом злучилася з любовлянською й числилася з подіями, бо Чехи заняли західню територію Закарпаття.

Тоді у **Будапешті** були руські Збори, де Русини висловили довіря новій владі Каролія, тільки запротестували брата Брацайки, Петро Долинай, Клочурак і др. Тоді малярський уряд Каролія оголосив 26. грудня X. народній закон „о Руської Країні“. Русинам обіцуюано автономію на чотирьох жупах: Уг, Берег, Угоча та Мармарош (без гряниць) із губернатором Августином Штефаном, що мав мати столицю в Мукачеві. В Будапешті утворилася „Руська Країнська Міністерія“ з міністром Орестом Сабовом на чолі. Друга депутація з о. Волошином на чолі явилася там у чесько-словацького повірника, М. Годжі, в справі зайняття західніх земель. Та вже 12. січня 1919. р. прийшли до Ужгороду чеські легіонери.

Тоді явився дня 31. січня 1919. р. в **ужгородській Раді** Фердинанд Пісецький, Масариків посол, і представив меморандум американських земляків, щоб приєднати Підкарпатську Україну до Чесько-Словацької Республіки. З цим рішенням приїхали представники Американської Ради, Григорій Жаткович та Юрій Гардош, до Парижа, де заступають разом з д-ром А. Бескидом справу Закарпаття. Щоб дати їм повновласть, зійшлися 8. травня

1919. р. делегати прятшівської, ужгородської та хустської Ради в ужгородському жупанському домі та заявили одностолсно після-промов американських висланців, Жатковича та Гардоша, за добровільним прилученням автономного Закарпаття до Чесько-Словацької Республіки під умовою, що:

Закарпаття буде управляти себе самостійно своїми урядами й своїм соймом, і долучаться до нього західні українські землі, заняті Чехами. З цим домаганням вислано депутацію 120 членів до Праги до президента Масарика, яка передала своє рішення й жадання в його руки.

Дня 18. листопада оголосив французький генерал Енок від Ліги Націй „Генеральний Статут” про організацію й адміністрацію Закарпаття. Чехословакія зобовязалася тим статутом установити українську автономну одиницю з власною самоуправою та своїм соймом із 40 членів. Сойм буде мати закондатну владу в усіх мовних, шкільних і релігійних справах, як і в ділі місцевої адміністрації. Президент ЧСР призначає губернатора, який є відповідальний перед соймом. Урядників буде іменуватися з-поміж горожан Закарпаття, а послы до чеського парламента, вибрані з цієї країни, мають разом із Чехами й Словаками радити про спільні справи, то є про закордонні, воєнні та фінансові справи, та мають їх рішати в спільному парламентаі.

На чолі адміністрації чеський уряд поставив дочасного адміністратора д-ра Івана Брейху та додав йому чотирочленну **Директорію** з президентом Григорієм Жатковичем на чолі. Але Директорія не утворила свого органу, ні своєї канцелярії, ні уряду, бо Жаткович не хотів погодитися на уюр-

мовання грраниць зі Словацьким Парляментарним Клубом, який признав тільки грраниці між Ужем і Цірокою (то є часть Ужгородського й Землинського комітату). Жаткович подався з Директорією до димісії 19. лютня 1920. р. Тоді полагоджено справу так, що грраниці означить парлямент ЧСР і сойм Підкарпатської Руси. Жаткович прийняв місце губернатора, але, як урядники під проводом Славіка проголосили, що, „у Словенську не є ніяких Русинів“, на основі тенденційного списку людно-сти, вніс резигнацію 16. марта 1921. р., яку прийнято. Губернатором іменовано д-ра А. Бескида, а опісля д-ра Грабара, але без ніякої влади. Її виконував віцегубернатор, яким був Еренфельд.

Хоч як важко йшло життя на Підкарпатській Русі під управою чеської бюрократії, то все ж воно розвивалося під кожним оглядом краще, як за Мадярів. Економічні інституції отвиряє „Підкарпатський Банк“ в Ужгороді, оснований в травні 1920. р. за допомогою американських Русинів під проводом місцевих народовців. Русофіли заснували тоді конкуренційну установу „Русській Народний Банк“. Таксамо, коли народовці оснували „Краєвий Кооперативний Союз“ в квітні 1920. р., Москофіли виступили зі спілки й оснували „Русській кооперативный Союз“. „Сільський Господар“ заснував галичанин, Микола Творидло, а „Товариство Збуту Худоби“ галичанин, Василь Струк.

У розвою шкільництва й орієнтації на звязок із українською культурою відограла велику роль українські емігранти. Під проводом д-ра Михайла Брацайка вони пристосувалися до світогляду місцевого громадянства й не накидували своїх ідей згори, а підготовляли їх до самостійної

національної праці. З емігрантів українського напрямку виступають: дир. А. Алиськевич, організатор берегівської та ужгородської гімназії, професори та автори: д-р Іван Панкевич (Руська Граматика), д-р Волод. Бірчак (Література), д-р Василь Пачовський (Історія), Михайло Демчук (основ. Пласту), Леонід Бачинський (голова Пластової організації) та професори: Володимир Палятинський (+1925. р.), Андрій Дідик (+ 1929), Корнило Заклинський, Ілля Кульчицький, о. Омелян Крайчик, Сергій Ілляшевич, Адріян Артимович і Омелян Бачинський (директор інтернату). З народніх учителів: поетка Марія Підгірянка, Домбровський, Богдан і Осипа Заклинські, Устіянович, Гр. Коссак і др. З інших діячів замітніші: д-р Данило Стахура, радник Пежанський, обидва Комаринські та Микола Величковський. З москвофільського напрямку Лев Тиблевич, д-р Гагатко, Цурканович, Геровський і другі.

Як тяжко було починати працю, хай буде зразком образ: Коли нас покликав Пешек, голова Шкільного реферату, до основи гімназії в Берегові, ніхто не хотів записувати дітей до школи, боючися погрози смерті з боку Мадярів. Ми мусіли їздити по селах і ледве випросили дітей, нездатних до господарства, яких зібрали 14 з-поміж ледачих пастушків. Прибрали ми їх із лахміття й відкрили гімназію богослуженням, на яке ішло 14 нужденних дітей, за ними йшли жовніри-емігранти з нашої УГА й ми, професори, серед насміху Мадярів. Та під нашою рукою за тих 10 літ, що я там був, росло молоде покоління в європейських школах, з року на рік побільшуючи й число молодих діячів, сяючих ідеєю України, якої не знищить

уже ніяка сила. Народнє українське вчительство знову підготовляло нам учеників до гімназії. Шкода тільки, що його було мало (й то з нашої вини). У вересні 1919. р. чеське правительство звернулося через міністерство заграничних справ до **Бригади УГА** (Української Галицької Армії), яка тоді була стаціонована в Німецькім Яблоннім, із предложенням, щоб дати людей до науки дітей та до урядів на Закарпатті. Можна було дати 1000 людей, передовсім учителів, бо було там доволі інтелігентів. Але в Бригаді ухвалено не йти, бо, мовляв, „може підемо на Україну, та ми в політику не мішаємося, бо це політична справа“.

Так випустили ми горобця зі жмені для мрії про голуба в повітрі. Наслідок такої постави був такий, що хлинули тоді на Закарпаття **російські емігранти й москвофіли так**, що ми застали вже ужгородську й мукачівську гімназію, обсажену учителями москвофілами і з москвофільським духом. Аж у Берегові відкрили ми українську духом реальну гімназію. Якщо б усі 1000 пішли на Закарпаття в 1919. р., не боялись би ми тепер компромісів із мадяронами та з москвофілами.

Середня школа виховала провідників, а народні вчителі повинні були виховати маси на селах...

З розвоєм шкіл у народній мові стали появлятися **таланти на літературному** полі Карпатської України. До мене зголосився перший поет нового напрямку, Василь Гренджа-Донський, у 1923. році. Я справив йому денедє форму й написав йому „Переднє слово“ до збірки: „Квіти з терном“, не вважаючи на гіперкритичні голоси Галичан. Так із цею збіркою, виданою 1923. р., зачинає на Закарпатті чисто українську поезію Василь

Гренджа-Донський, дуже плодовитий у всіх родах красного письменства. За ним ідуть поети: Боршадь-Кумяцький, о. Степан Сабол Зореслав, Федір Могіш (Боевір), Микола Рішко, Іван Колос, Федь Маковянин. Це все поети національного напрямку. А чистими ліриками є Іван Ірлявський і покійна Миколая Божуківна. Побіч поезії цвіте й проза. Крім першого Демяна Лукача, виступає помітний Юрій Станинець, Іван Колос, Ворон Маркуш, зі старших Ірина Невицька та Гренджа-Донський. На полі гумористичних картин вибивається Іван Рознічук і Кейленк Віллі, майстри сатири. На драматичному полі дав почин о. Августин Волошин своєю „Марусею Верховинкою“, за ним ідуть браття Шерегії, Сіон Сильват, Гренджа-Донський та Ірина Невицька. До розвою драми причинилася діяльність „Руського Театру Просвіти“ в Ужгороді. Цей театр вів від 15. січня 1921. р. сам корифей української сцени, Микола Садовський, і продовж 10 літ виробляв смак і нахил до драматичної творчости.

Політичне життя розвивалося в політичних чеських партіях, які стали втягати в своє життя громадян Закарпаття. Кожна партія стала видавати свою газету, й так повстала: „Свобода“, „Русская Земля“, „Село“, „Карпаторуський Вістник“ і „Подкарпатська Русь“, — літературно-фахові журнали: „Народня школа“, „Учитель“, „Зоря“. Тепер уже є український щоденник „Нова Свобода“.

Продовж двох десятиліть Закарпатські Українці домагалися даремно автономії. Останній раз дня 3. травня 1938. р. зібралося 1100 представників, що вислали депутацію до Праги в справі автономії.

Та в останніх часах чеська держава перейшла потрясення. Викликало його рішення: Німеччини, Італії, Франції й Англії в ночі з 29. на 30. вересня 1938 року в Мюнхені, на підставі якого ЧСР відступила судетсько-німецькі країни Німеччині на основі права самовизначення. ЧСР змінилася у федеративну державу, зложену з трьох народів: Чехів, Словаків і Українців. Нова чеська влада затвердила **Український Уряд**, зложений із 6 міністрів дня 9. жовтня 1938. р. як вислід компромісу між трьома партіями: української, москвофільської й автономічної. До цього компромісу склонилися всі з огляду на державнотворчу єдність, на основі якої могли утворити державу й забезпечити грядиці. Цей уклад диктував поділ громадянства, який виказується з виборів до парламентау. В 1924. році український напрям мав 12.4%, русофільський 62%. За 10 літ 1935. р. український мав 36.3%, а русофільський 35.2%, решту автономічний союз. Це ж був вислід промаху нашої інтелігенції з 1919. р... Це відношення не виглядало б так, якби в 1919. р. не відмовилась українська інтелігенція з таборів піти до праці на Закарпаття.

На чолі уряду стоїть тепер український лідер о. д-р Августин Волошин.

Рішенням віденського Арбітражу Німеччини та Італії з дня 2. листопада 1938. р. відділено жидівсько-мадярські міста Ужгород і Мукачів разом із Береговом від Карпатської України. Тимто **столицею** її тепер є город **Хуст над Тисою**, який має старовинну традицію, сягаючу часів Ярославичів. Хуст буде получений залізницею з західними землями, що належать до Словачії через Довге, Сваляву, Перечин, Снину, Гуменне та Пряшів. Ця за-

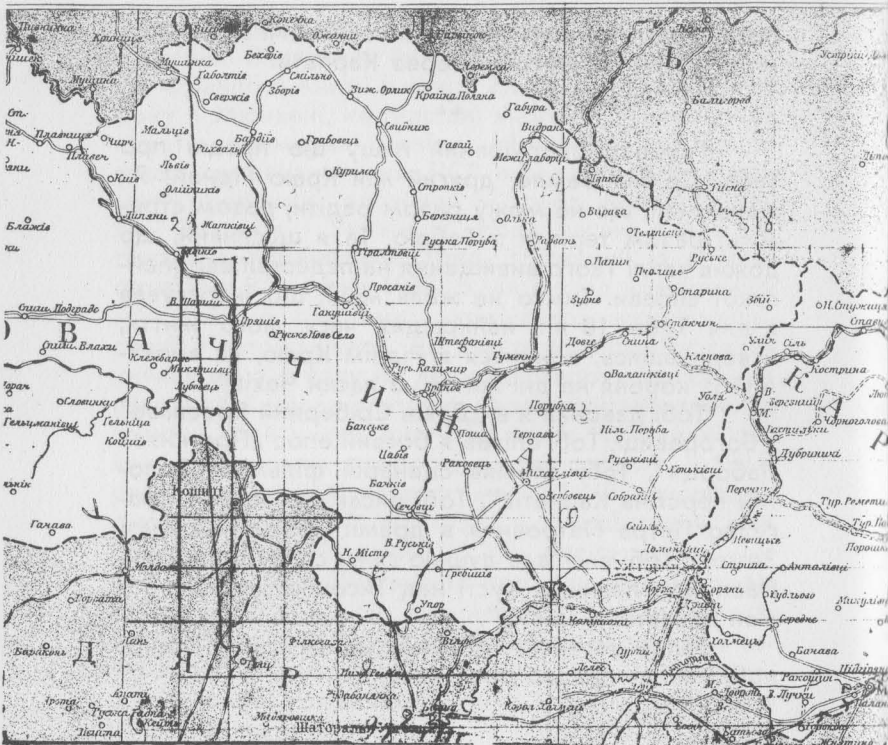
лізниця получить всі поперечні залізничі шляхи, що їх п'ять йде з Галичини через Карпати.

*
**

Глибоко зворушений пишу цю працю про Тебе, Срібна Земле, другий мій Краю Рідний! Як жаль мені, що не можу разом радіти, разом стреміти, разом терпіти з Тобою. Та я щасливий, що дожив хвилі Твого вивищення на пєдестал європейської справи. Тимто не жаль мені, що жертвував я для Тебе 10 літ найкращих часу мого життя, й вернувшись, опинився в Ріднім Краю, як вирваний із кореня на дні життя „з ласки Чехів“.

Тобі дзвонив я в „Дзвін Сріберний Ярослава“ з Богоревиці, Тобі співав я боєвий епос „Про князя Лаборця“, Тобі злелівав сценарій фільму: „Золотий перстїнь Карпатів“, Тобі писав я, плачучи, трагедію Петра Петровича в драмі: „Світло Срібної Землі“, Тобі виспівав душею гимн сплячої царівни, Настї Ярославни, в Хусті над Тисою в драмі: „Замок заклятої царівни“.

Тепер засилаю Тобі сердешній привіт і щирі побажання гарного розвитку.



КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

- Границі держав
- залізниця 2
- у проекті
- аузькордонні залізниця 3
- биті шляхи 4
- " " у проекті 5

50 км



З М І С Т

| | стор. |
|--|-------|
| Сріберний дзвін | 3 |
| Край і люди | 7 |
| Під владою Київської держави | 16 |
| Руська культура за Арпадовичів | 23 |
| Федір Коріятович | 29 |
| У вавилонській неволі | 36 |
| Перше відродження | 44 |
| Весна народів і реакція | 51 |
| Боротьба за державність | 61 |

